

Տէր Սարգիս վարդապետին կոտանդնուպոլսոյ
իւր անձինն զոր Աստուած բարւոյք վայելուցն
արասցէ, գրեցաւ ի թուարբրութեանս մերում
ՌՃՁԱ (= 1732) նոյեմբ. ամսոյ ԺԷ. . . . :

Սակայն իմ ձեռքս գտնուած պաշտօնա-
կան մէկ թղթոյ համեմատ Սարգիս Հոռոմայ
եկեղեցւոյ գաւանդութիւնը պաշտօնապէս գրով
սուած է 1743ին, երբ Զմուռնոյ մէջ երու-
սաղեմայ համար նուէրներ կը հաւաքէր Սար-
գիս Արքեպ., ինչպէս պիտի տեսնենք, Իսաղիոյ
լիվոնոյ քաղաքը վախճանած է, եւ իրեն վե-
րաբերեալ գրութեանց նրարը կը պահուի նոյն
քաղքին կաթողիկոսէջ Հայոց եկեղեցւոյն
դիւանը: Այս գրութեանց մէջէն հետեւեալ
խաւերէն սկզբնագիր վաւերաթուղթը (Դիւ-
լիվ.) նոյնութեամբ կը հրատարակեմ: Հոռոմայ
Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովոյ գահերէց
կարգինաը կը գրէ 17 Օգոստ. 1743ին առ
Սարգիս Արքեպ. ի Զմուռնիս, որ Ս. Քահա-
նայապետը եւ Ս. Ժողովը ձեռնպէս ուրախա-
ցած են, որ ինքը թողով մուրութիւնները՝
հաւատոյ գաւանդութիւնը սուած է Զմուռնոյ
Առաքելական փոխանորդ P. Girolamo da
Perainoին ձեռքը, եւ թէ ընդունած է այս մա-
սին ղրկուած վաւերաթուղթերը, թէ անոր այս
քարի օրինակը շատ լաւ ապաստութիւն պիտի
ընէ եւ պատու պիտի բերէ անաբարկոցս եւն:

Ահա այս նամակ՝

Mto. Ill^o e Rmo. Mons. come Fratello.
Per le mani del P. Girolamo da Peraino
Vicario Ap^o. di cotesta Città avendo la
Santità di Nr^o Sig^o. e questa S. Cong. rice-
vuti i documenti, cò quali V. L. abbandonati
gli errori, e la Scisma della sua Nazione Ea
professato e professa la vera credenza, la
Unione colla S. Romana Chiesa madre e
maestra di tuttaa le altre, e la dovuta sugge-
zione al Romano Pontifice Capo Visibile della
medesima e Vicario del Fondatore di essa
Christo Nr^o. Sig^o. Ea la Sta Sua non meno
che questi miei Rmi Collegⁱ provato piacere
non ordinario si per la particolare di lei
unione, che per il frutto, il quale può questa
arrecare presso, cotesti suoi Connazionali, i
quali e animati dal di lei Esemplio, e persuasi
nell' intelletto dalle efficaci Sue insinuazioni,
deve sperarsi che saranno per seguirarla in
un'opera così santa. Nel congratularmi per-
tanto seco à nome anche per parte di S. B^{no}.

e di questa S. Cong^{na} non solo della intra-
pesa vera credenza, che del sampo Sparioso,
quale se le offre di rendere frutti abbondanti
nella Vigna del Sig.^o posso assicurarla dell'
attenzione particolare, quale si avrà sempre
della di Lei persona, e delle sue convenienze;
e prego perfine il Sig.^o che perfettam.^o la
prosperi.

D. V. J. Roma 17. Agosto 1743.
Come Fratello Alt^{mo}
V. Card. Atn. Pref.

Filippo Monu S. S.
Mons. Sergio Arciv. Armeno
di Cesarea / Smirne
Հասցէն՝ All' Illmo Rmo. Mons.^o Fratello
Mons. Sergio Arciv. Armeno di Cesarea
Smirne.

Կ. Գոշիս Է. Գ. ՊԱՆԿԱՆԱԿՆԵՆ
(Շարձումիւն):

Մ Ո Ս Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՄԻԹՈՒՄ ԳՅՈՒ ԳՈՏՈՍՈՆՆՈՒԳԻՐՔԸ ԵՒ ՀՈՍՈՑ
ՀԻՆ ԲՈՂՈՔՈՍԹՈՒԿԱՆ ԻՐԱՌՈՒՆՔԸ

(Ոստանասիրութեան փորձ):

Հ Ա Տ Ո Ւ Ա Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն
Գ Լ Ա Ի Խ Գ .

Հայոց Գործողութեան արձիւրդները:

III.

(Շարձումիւն):

Չնայած, որ նախարարական շրջանում
միանգամայն բացակայում էր օրէնսդրական
գործունեութիւնն սասած բանը, ինչպէս եւ
գրուոր օրէնքների ժողովածուներ ու գաղա-
տանագրքեր, այնուամենայնիւ կարեւոր զգաց-
ում էր, որ անհրաժեշտ է որոշ իրաւաբանա-
կան գործողութիւնները գրուոր ձեւով ար-
տայայեալ: Այդ երեւոյթն հասկանալի է, եթէ
նկատի առնենք, որ հայերն շատ հին ժամա-
նակները տակաւին, ինչպէս յայտնի է քսէնո-
փոնի, Հերոդոտի եւ այլ պատմագրների խոս-
քերից, առեւտրական սերտ յարաբերութիւն-
ներ ունէին Բաբելոնի, Ասորեստանի, փրւնի-
կէայի ժողովրդների հետ: Մեզ հասած պատ-

մական տեղեկութիւններն ու բազմաթիւ սեպածեւ արձանագրութիւններն ապացոցանում են, որ Տին Ասորա-բարելնում շատ զարգացած էր իրաւական երեւոյթներն, իրաւաբանական գաղտնիքները գրաւոր կերպով արտայայտելու եղանակը. նմանապէս խիստ զարգացած էր թագաւորների օրէնդրական գործունէութիւնը, որոնց սահմանած օրէնքները բաւականի թով հասել են մինչեւ մեր օրերը շնորհիւ այն փաստի, որ արձանագրած են եղել: յիշենք միայն համարբերի օրէնքները: Անտարակոյս, հայերն էլ ասորա-բարելացիների հետ ունեցած վաճառականական յարաբերութիւնների մէջ վարուելու էին այդ երկրների օրէնագրութեան ու իրաւաբանական սովորութիւնների համաձայն: Հայ վաճառականները, զգալով այդ տեսակ գրաւոր վկայականների ու իրաւական փաստերի առաւելութիւնները առեւտրական փոխադարձ յարաբերութիւնների վերաբերմամբ, իրենք էլ ընտելանում էին այդ տեսակ իրաւաբանական ձեւերին եւ, անհրաժեշտութիւն համարելով իրենց վաճառականական յաջող գործունէութեան համար, աստիճանաբար մտցնելու էին նաեւ իրենց հայրենիքում: Այսպիսով հայաստանում սկիզբն են առնում գրաւոր իրաւական յիշատակարաններ, վկայագիրներ եւ այլն, որոնք անհրաժեշտօրէն բղնում էին երկրի հասարակական-իրաւաբանական յարաբերութիւնների կարիքներից, հասունացած իրաւական պայմաններից: Այս տեսակ իրաւաբանական յիշատակագիրների, դաշանց վկայագիրների գոյութեան մասին գտնում ենք մի քանի հետաքրքիր տեղեկութիւններ մեր հին պատմագրների երկերում:

Մովսէս Խորենացին պնդում է, որ հայաստանում իր օրերում տակաւին գտնւում էին իրաւաբանական զանազան փաստագրեր ու վկայագրեր յունարէն ու պարսկերէն շարագրած. այսինքն այդ յիշատակագիրները յօրինուել են այնպիսի մի ժամանակ, երբ հայերը գեռ եւս չունէին իրենց ստոեին ու գիրը: "Գիր պարսից եւ յունաց, որով այժմ գրաւորն եւ գաւառաց եւ իւրքանչիւր տանց ասանձակաւութեանց եւ հանուրց հակառակութեանց եւ դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զբոցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեիհական ազատութեան պայագատութեան" (Մովս. Խորեն. գիրք Ա, գլ. 9.) Ուրեմն հին հայերը սովորութիւն ունէին որոշ իրաւաբանական յարաբերութիւնները, որոնք վերաբե-

րում էին ընտանեկան, ժողովական ու սովորական իրաւունքին, նաեւ առեւտրական պայմաններին եւ վերջապէս նախարարական տների իրաւունքի զանազան կողմերին, շատ անգամ արտայայտելու գրաւոր կերպով եւ պահպանելու այդ իրքեւ անհրաժեշտ իրաւաբանական յիշատակագիր փաստաթուղթի զանազան վկայում է (գիրք Զ, գլ. Ժ.), որ "Թագաւորքն զուրհակա գիւղաց կամ զազարակաց գրեալ եւ կնքեալ դնէին", այսինքն բոլոր հողային սեփականատիրական իրաւունքները, որոնք գրում էին կամ բաշխւած հայ թագաւորների կողմից, կատարում էին գրաւոր եղանակով: Մի այլ պատմական վկայութիւնից, որ պատկանում է Ղարաբնայի գրչին վերագրած պատմութեանը, գտնում ենք աւելի բնորոշ ու հետաքրքիր տեղեկութիւններ, որոնք վերստին հաստատում են մեր յայտնած կարծիքը: Ձաւմնայն ինչ զոր հրամայեց թագաւորը, եւ զամենայն ինչ զոր հրամայեց ինի առաջն նոցա, գրի եւ դնի ի քաւա յճարակաց. սոյնպէս եւ յԱռահա քաղաքի Ղարաբնիս օրսի: Անկայ, որդայ Արգաշարագայ դպրի թագաւորն, գրեաց զամնայն ինչ որ միանգամ իրը եղին Ադէի առաքելոց, ի սկզբանէ մինչեւ ցկատարած միտքանութեամբ ձեռն արկանելով եւ Աննա (Անան) հաւատարիմ թագաւորին. եւ եղին ի տանն յիշատակաց քարտիսից, ուր գնին մատեանք եւ օրէնք արքունականք. եւ ուրք գննեւ եւ վաճառեւ եւ գրեին ի մինչ նոցա մութհայք հաստատութեան, անդ պահին հաստատութեամբ: 1

Այս տեսակ "տուն յիշատակաց, գոյութիւն ունէին նաեւ հին Յունաստանում իրօքսպոլիտոս անունով եւ: հաւանական է, որ հայերն էլ ընդօրինակած լինէին այդ տեսակ հիմնարկութիւնները, իրքեւ անհրաժեշտ հասարակական ու իրաւաբանական օգտակարութեան տեսակետից: Յունական իրօքսպոլիտոսը քաղաքի այն գիւնատունն էր, ուր պահւում էին զանազան պայմանագրեր, իրաւական դաշանց յիշատակագրեր ստորագրի, որոնք յետակայում յօրինուած եւ գրուած էին միմիայն այդ "տունն յիշատակաց, գիւնատեղեկ տնայայման ներկայութեամբ":

Վերջապէս հայկական հին պատմագրների խօսքերից կարելի է եզրակացնել, որ գեռ եւս խոր հնութեան մէջ, նախնի հեթանոսական

1 Է. Գ. Չարբանդեանի հայկական հին գրականութեան պատմութիւն 1887 թ. 4ր. 183:

չբռնում հայոց մեհեններին; կուսպաշտական առձայրների կից գտնուում էին յառուկ դիւաններ, ուր պահուում էին այսպէս անուանած «մեհենական գրեր կամ թագաւորական մատեններ»։ Մեհենական գրերը կամ մատենները մի տեսակ յիշատակարաններ էին, ուր քրմերի ձեռքով արձանագրուում էին յայտնի ու նշանաւոր ժամանակակից թաղաքական, հասարակական ու կրօնական դէպքեր ու երեւոյթներ։ Այդ հայոց «մեհենական գրերը», երեւի նոյն նշանակութիւնն ունէին հայկական հին պատմութեան մէջ, ինչ որ հին հռովմայեցիների համար pontifexների annales կամ հին ասորաբաբելոնցիների համար նրանց հնագործան քրժական մեհենական յիշատակարանները, որոնցից բազմաթիւ օրինակներ զանազան պրոպագանդի շնորհիւ այսօր հասել են հնագետների ձեռքը։ Պէտք է ենթադրել, որ հին հայոց այդ «մեհենական գրերի» մէջ, որոնք այնպիսի խնամքով պահուում էին ապահով գիւտնասերոււմ, անշուշտ արձանագրուում էին նաեւ նշանաւոր իրաւաբանական յիշատակարաններ, զորոնքով բարձրագոյն թէ հոգեւոր եւ թէ մարմնւոր իշխանութիւնների օրոշումները, միջազգային ու իշխանական տների զանազան դաշնագրութիւնները եւ այլն, ինչպէս այդ տեղի ունէր նաեւ ասորաբաբելոնական քրմերի մեհենական յիշատակարանների մէջ։

Արդյո՞չեալ բոլոր փառքերը որք չափով հաստատոււմ են մեր արտայայտած կարծիքը, թէ հին Հայաստանում, թէեւ բացակայում էին դատարանագրքեր, օրէնագրական ժողովածուներ, գրոււոր օրէնքների Corpus iuris, սակայն գործող սովորութեան իրաւունքի համեմատ զանազան իրաւաբանական երեւոյթներն, մանաւանդ գաղութների դէպքերը շատ անգամ կազմոււմ էին գրոււոր եւ նոյն խի պահոււում էին յառուկ դիւանատներում։ Անշուշտ այդ հին իրաւաբանական յիշատակագիրները ծառայում էին միշտ իրրեւ ուղեցոյց առօրեայ իրաւաբանական գործնականութեան մէջ։ Օրէնքն հին հայկական իրաւունքի պատմութեան մէջ ծնունդ էին առել այն ձեւերը, որոնցից յետագայում պատմական էվոլյուցիոնի աստիճանական ընթացքով պիտի զարգանային ապագայ օրէնսգրութեան հիմքերը, նրա բաղկացուցիչ էական տարրերը. այդ գրոււոր ձեւերը կարող էին դառնալ յետագայ օրէնսգրական կենսի ու գործունէութեան, ապագայ զարգացող իրաւունքի առաջին աղբիւրները։ Սակայն

հայ կուլտուրական կենսի վիճակուած չէր զարգանալ ու ծաղկել խաղաղ եւ ինքնուրոյն պատմական պայմաններում։ Հայաստանի պատմական կենսը այս շրջանում մի ասպարէզ էր գործել, ուր միայն պատերազմական զէնքերի շուտաչ էր լուււմ, ուր միայն արտաքին թշնամիների յարձակողական բանակներն էին աւերակում։ Ժողովրդի կուլտուրական զարգացման ընթացքը տակնուվրայ էր լինում եւ խափնոււււմ, երկրի արտագրողական ոյժերը մարում, օղջանում էին, չգտնելով կենսունակ պայմաններ։

Քրիստոնէութեան ներմուծմամբ միանգամայն յեղաշրջոււմ է հայաստանի կուլտուրական ամբողջ պատմութիւնը։ Քրիստոնէութեան արմատախիչ արեց ժողովրդի մատուրաբարտական կենսից այն բոլոր սարերը, որոնք գարերով շարունակ զարգացել էին ասորաբաբելոնական եւ իրանական կուլտուրաների ազդեցութեանց ներքոյ։ Մեհենները, թագաւորական ու իշխանական դիւաններն եւ այն ամենն, ինչ որ հեթանոսական դրոշմ էր կրում, մատնոււմ էին անխնայ աւերման եւ հրի Այդ-անողը հալածումով պէտք է անշուշտ բացատրել այն փաստը, թէ ինչու մեզ ոչ մի հետք չի մնացել Հայ հեթանոսական յիշատակագրներից, բաց ի մի քանի կցկտուր սեղեկութիւններից հին հայոց հեթանոսական աստուածապաշտութեան վերաբերմամբ, որ գտնոււմ ենք սակաւաթիւ հայ ու օտար պատմագիրների երկերի մէջ։ Քրիստոնէութեան մուտքով Հայաստանում սկսեց տիրապետել յունական աղբիւրութիւնն եւ ընդհանրապէս քրիստոնէական ժողովրդների կուլտուրան։

Բնականաբար իրաւունքն էլ, որ մինչեւ այդ գոյութիւն ունէր Հայաստանում իրրեւ հեթանոսական հիմնարկութիւն, վիճակած էր ենթարկուելու նոյն հալածանքներին ու ողջացմանը։ Քրիստոնէական հայ հոգեւորականութիւնը, որպէս միակ ինտելիգենս ա գիտնական դասը, աստիճանաբար իր ձեռքն առաւ, իր ազդեցութեան ենթարկեց իր իրի ամբողջ կուլտուրական կենսը։ Գրական սովորութեան իրաւունքին, որ անյայտ ժամանակներից ի վեր գործոււմ էր հին Հայաստանում եւ ժողովրդի վաղն մի իրաւաբանական աշխարհայեացքի զարգացման հետեւանքն էր, հոգեւորականութիւնը սկսեց հակադրել կանոնական իրաւունքը՝ Ի հարկ է քրիստոնէութեան այդ խաժուժն Հայաստանի հնագործան հեթանոսական կուլտու-

րայի սահմանները, մանաւանդ գրական իրաւունքի միջնորդութեամբ. շանցաւ խաղաղ ու անզորորս յրաւ երեւման առաջին օրերից իսկ սկսեց շայտասանուած ամէշի մի պայքար, օրհասական մի կոխ ճեթանտութեան եւ քրիստոնէութեան՝ երկու տրամագծօրէն ճակատքաւ աշխարհասայեայքներին միջեւ՝ որ ահեւց դարերով եւ որից միայն յաղթանակով գուրս եկաւ քրիստոնէութիւնը:

Կախարարական իրաւունքն ընդհարուեց կանոնականի ճեթ: Մինչեւ առաջին ընդհարումն էր մարմնաւոր իշխանութեան գաղափարները, նախանշանդիր էր աշխարհական-Տասարակական շահերի պաշտպանմանը, երկրորդն ամբողջովն ձգտում էր աստուածպետութեան ուժեղացման Բաւական է միայն այստեղ յիշելու, որ այդ պայքարն իր գագաթնակէտին էր հասել թագաւոր Արշակ Գ. ի եւ Ամբողջկոս Երեսէն Մեծի օրինքն, մի ժամանակ, որից սկսած տրեւեռ հայ հոգեւորականութիւնն յաղթական առաջնադասութեամբ ամբողջովն իւր ձեռքը ձգեց Հայաստանի բաղդը:

Կախարարական եւ ընդհանրապէս գործող գրական իրաւունքը, որպէս սովորութեան իրաւունք, թէեւ գերծ չէր իրանական եւ ասորութարեւական քաղաքակրթութեան ազգեցութիւնից, բայց եւ այնպէս ստացել էր որով ազգային, աեղական բնաւորութիւն եւ որով եր հայ ժողովրդի աշխարհասայեայքի սովորեցնելու մասը, ընդհակառակն այն իրաւունքը, որ այժմ հոգեւորականութեան ձեռքով Հայաստանում սկսել էր իրականացնել քրիստոնէութիւնը, մի վարդապետութիւն, որ Տիմուած էր հանրամարդկային, համաքաղաքական սկզբունքների վրայ, միանգամայն այլ բնաւորութիւն էր կրում, որ չէր համապատասխանում ճեթանտական Հայաստանի արտադրանքներին, խորթ էր նրա ազգային ամբողջ աշխարհասայեայքութեանը:

Վերջապէս նորամուտ քրիստոնէութեան քարոզիչները՝ հոգեւորականութիւնը երկրի մէջ գերիշխելու հարցում հանդիսացաւ աշխարհական իշխանութեան ամենավտանգաւոր մրցակիցը: Ընդեւոր գասը, աստիճանաբար իր ազգեցութեանը ենթարկելով Հայկական կուլտուրական կենտրոն, քանգում էր այն հիմքերը, որոնց վրայ կանգուն էր նախարարական իրաւունքը եւ միանգամայն տրուում երկրի ամբողջ օրէնդրական գործունէութեանը: Իսկապէս Հայաստանում քրիստոնէութեան ու ճեթանտութեան միջեւ աեղի ունեցող գարեւոր պայ-

քարը ուրիշ ոչինչ էր, եթէ ոչ իրանական եւ ասորա-քաղաքական կուլտուրայի ճեթ: Հայ հոգեւորականութիւնը բնականօրէն աւելի յաւկում էր դէպի քրիստոնէական յուսանական-բնական գաղափարութեան թան թէ միւս ճեթանտական ժողովրդներին: Մովսէս Խորենացին իր պատմութեան մէջ յիշում է մի փաստ, որ խիստ շեշտակի պատկերացնում է այն ազգեցութիւնը, որը Հայ հոգեւորականութեան միջոցով Բիւզանդիայից տարածուած էր Հայաստանում (Մով. Խորեն. Գ. գլ. Ի). «Յերրորդ ամի թագաւորութեանն Արշակայեայեց կարկուկոսապետ Հայոց մեծն Ներսէս... եւ ի Բիւզանդիոց դարձեալ ի Նեաբոսայ, եւ եկեալ ի Հայս, զամենայն կարգս ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ եւ առաւել եւս. քանզի զբարեկարգութիւնն, զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքն, ի սմա նկարագրէ»:

Մանաւանդ խիստ սուբ արայայտուեց բիւզանդական այդ ազգեցութիւնը Հայաստանում Արշակունիների անկումից յետոյ, երբ սկսուեց զանազան նախարարական աների գերիշխանական տնտղք պայքարը Հայաստանում տիրապետող դիրք ձեռք բերելու համար, երբ երկիրն ամբողջապէս մատուել էր անիշխանութեան առ գարեւել մի արեւմտեղ սուպարեզ, ուր երկու աշխարհակալ պետութիւնները Բիւզանդիոնն ու զարսկաստանը մարտնչում էին Հայաստանն իրենց գահին հպատակեցնելու նպատակով: Այստեղից սկսում է ուժգին թափով բարձրանալ Հայ հոգեւորականութեան ազգեցութիւնը Հայաստանում: Հոգեւորականութիւնը դառնում է միակ ուժը, որ աներեւութօրէն աւարիւնում էր աշխարհական իշխանութեան բաղդը, օգուում էր իր դիրքն ամրացնելու համար նախարարական աների միջեւ գոյութիւն ունեցող արեւմալի կոխներից ու փոխադարձ թշնամական պայքարներից: Հոգեւորականութիւնը միակ ուժն էր, որ անկախօրէն տիրապետում էր ժողովրդի մտքն ու հոգւու վրայ: Ահա թէ ինչու Հայաստանում նոյն իսկ այս ժամանակները, երբ մենք այնտեղ տեսնում ենք որոշ չափով զարգացած մտաւոր կուլտուրա, չենք գտնում աշխարհական իշխանութիւնների օրէնդրութիւններ կամ հրատարակած գրաստանագրքեր: Հայկական իրաւունքի միակ աղբիւրը դարձաւ կանոնական իրաւունքը, որ ոչ մի առնչութիւն չունէր բուն ժողովրդական կենտրի ճեթ: Չէք բլիւնել ժողովրդի կենտրի իրական պայմաններից:

այլ առաջացել էր արտաքին ազդեցութիւններից, օտար հասակներից: Այդ կանոնական իրաւունքի ազդեցութիւնն էին հին եւ նոր կտակարանը, առաքելական որոշումներն ու կանոնների ժողովածուները (*Didaskalia tōn ἀποστόλων, Κανόνες τῶν Ἀποστόλων*), մի շարք տեղեկական, գլխաւորապէս առաջի երէք, ժողովների, նմանապէս եւ տեղական հայկական եկեղեցական ժողովների որոշումներն ու կանոնները: Եղծ այդ ժամանակները կրկին հայ հոգեւորականութեան շնորհիւ մուտք է գտնում Հայաստանում նաեւ մոզոսական իրաւունքը, իրրեւ Աստուծոյ ընտրեալ մի ժողովրդի՝ հրեաների օրէնքները:

Ուրեմն պատմական այս շրջանում գրաւոր օրէնքների միակ ժողովածուները փազմում էին յայտնապէս կանոնական իրաւունքի զարգացման երեւցիմներից մէկը, իրաւունքի, որ իրականութեան մէջ գործադրւում էր հայ հոգեւորական իշխանութիւնների կողմից, որոնք այժմ ժողովրդի կուլտուրական կեանքի բոլոր ճիւղերում դարձել էին օրէնսդրութեան միակ ներկայացուցիչները:

Սակայն պատմական տեղեկութիւններից մեզ յայտնի է մի նշանաւոր փաստ, որ այս պատմական շրջանում փորձեր են եղել Հայաստանում մտնելու հռոմէական իրաւունքը: Յիրուեի 536 թ. բիւզանդական կայսր Յուստինեանը իր XXI Novella-ով՝ *De Armeniis ut ipsi per omnia sequantur Romanorum leges*՝ հրամայում է Հայաստանում կիրառել *Corpus iuris civilis* եւ հռոմէական իրաւունքի նորմերով միայն կարգաւորել իրաւարանական յարաբերութիւնները: Այդ Novella-ի մէջ վերոյիշեալ կայսրը պատճառաբանում է իր հրամանն այսպէս. *Armeniorum regionem bene legibus gubernari volentes et nihil ab alia nostra differre republica et administrationibus eam Romanis ornauimus, prioribus eam liberantes nominibus et figuris uti Romanorum assueuimus santonisque non alias esse apud eos, quam eas, quas Romani nominant, disposimus*. Բայց ինչպէս երևում է, մի կողմից՝ ժողովրդի մարքերում խիստ արմատացած սովորութեան իրաւունքը, որ Յուստինեանը չնորոշում է *secundum barbaricam gentem virorum* եւ միւս կողմից՝ հոգեւորականութեան ձեռքով կիրառուող կանոնական իրաւունքը թոյլ չառեց Հայաստանում ծաղկելու եւ զարգանալու հռոմէական քաղաքացիական իրաւունքը: *Corpus iuris civilis*-ը իր ստուար նիւթով, իրաւարանական մանրակրկիտ սեւա-

կետներով, իր մարդ եւ վերացական հայեացքներով ներկայացնում էր կուլտուրապէս զարգացած ժողովրդին համապատասխան օրէնսդրական արգասիք, մի ժողովրդի, որի սոցիալ քաղաքական յարաբերութիւնները այդ օրէնսդրութեան քաղաքին միանգամայն համապատասխան ձեւեր էին ստացած: Մինչդեռ հայկական իրաւանութիւնն իր սոցիալ-կուլտուրական պայմաններով միանգամայն խորթ ասպարէզ էր այդ օտար օրէնսդրութեան համար: Բացի սրանից՝ հայ հասարակական քաղաքական մարմինների ներկայացուցիչները, գլխաւորապէս հոգեւորականութիւնը անձեռնհաս էին մատուցել այն հարուստ ու բարդ իրաւաբանական նիւթը, որ պատմական էր *Corpus iuris civilis*-ը: Յուստինեանի վերոյիշեալ կարգադրութիւնը մնաց առանց որեւէ դրական հետեւանքի հայկական իրաւունքի զարգացման պատմութեան մէջ:

Եթէ *Corpus iuris civilis*-ը ոչ մի ազդեցութիւն չէր ունէր հայ իրաւունքի պատմութեան մէջ, անհետ անցաւ հայկական իրաւունքի ընթացքից, այնուամենայնիւ պէտք չէ ժխտել այն փաստը, որ բիւզանդական իրաւունքը, բացառապէս Յուստինեանից յետոյ գոյութիւն ունեցող իրաւունքը, շոշոփելի հետքեր է թողել հայկական իրաւունքի յետագայ զարգացման մէջ: Յուստինեանական իրաւունքը, որ հիմնաւեւ էր գլխաւորապէս հին հռոմէական քաղաքացիական սկզբունքների վրայ, որպէս տեսանք, միանգամայն խորթ է Հայաստանի համար, ուր տիրապետում էր կանոնական օրէնսդրութիւնից բղխած մի իրաւունք: Ընդհակառակն բիւզանդական իրաւունքը եւ յետագայ բիւզանդական կայսրների որոշումները, երբ հռոմէական օրէնքների խիստ աշխարհական բնոյթը օտարալուծուեց ու հարուեց Բիւզանդիոնում այն ժամանակ գերիշխան կրօնական հայեացքների ու աստուածաբանական սկզբունքների մէջ եւ երբ տիրապետող իրաւունքը գարձել էր *divina quaedam providentia*, ահա այդ յետագայ բիւզանդական քաղաքացիական իրաւունքը քիչ թէ շատ յարմար հող գտաւ Հայաստանում, ուր նա մուտք գործեց միմիայն հայ հոգեւորական ներկայացուցիչների միջոցով: Մասնաւոր մեծ ծաւալով եւ ոյժով այդ բիւզանդական քաղաքացիական օրէնսդրութեան ազդեցութիւնը սկսեց ներգործել հետեւեալ քաղաքական շրջանում:

(Ընթանալիւն) Խ. ՄԱՄՈՒՆԻԱՆ

